

Amaliy mashg'ulot

2-mavzu: Xalq og'zaki ijodining janrlari. Janrlararo munosabatlar.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ўзининг дастлабки яратилиш давриданок халқ оғзаки ижоди халқнинг ёзилмаган тарихига айланди. “Оғзаки ижод”, “халқ оғзаки ижоди”, “оғзаки адабиёт”, “эл адабиёти” каби номлар билан аталган бадиий адабиётнинг илк намуналари иккинчи томондан турмуш, ҳаёт дарслиги сифатида ёш авлодни тарбиялашдек муҳим вазифани бажариб келди. Кейинчалик, ёзув маданияти пайдо бўлгач, ўзида сўз санъати асарларини яратиш иқтидорини ҳис қилган, халқ орасидан чиққан одамлар бевосита халқ оғзаки адабиётига суянган ҳолда индивидуал – якка шахс ижодига мансуб дастлабки асарларини яратдилар. Бадиий адабиётнинг бу йўналиши шаклланиб ривожлангач, ёзма адабиёт тушунчаси пайдо бўлди. Яратилиш усулига кўра фарқ қилувчи оғзаки ва ёзма адабиёт бир-бирини инкор қилмади, балки ижодий ҳамкорликни давом эттираверди. Аммо шу билан бирга ҳар бир адабиёт ўзига хос хусусиятларини ҳам йўқотмади. Бу жиҳатдан халқ оғзаки ижоди жаҳон фольклоршунослиги фани тан олган бешта хусусиятга эга.

Улар:

1. Анъанавийлик.
2. Оғзакилик ва бадиҳагўйлик.
3. Жамоалик ва оммавийлик.
4. Вариантлик ва версиялик.
5. Анонимлик (асарни яратган муаллиф исмининг номаълумлиги).

Айни пайтда йиллар давомида халқ оғзаки ижоди асарлари билан яқиндан муносабатда бўлиш яна бир хусусиятнинг намоён бўлишини тасдиқламоқда. Бу хусусиятни шартлилик деб аташ мумкин. Аммо илмда шартлилик ҳақида етарли назарий тадқиқот олиб борилмагани сабаб уни ҳам хос хусусият сифатида кўрсатишни лозим топмадик. Шу билан бирга азиз талабанинг тафаккурида пайдо бўлган қатор-қатор саволларга жавоб бериши мумкинлигини ҳисобга олиб шартлилик ҳақида ҳам айрим мулоҳазаларни баён этишни маъқул кўрдик. Бу ҳақда кейинроқ тўхталамиз. Халқ оғзаки ижодининг хос хусусиятлари юзасидан бевосита маълумот беришдан аввал яна бир масалани қайд этиб ўтмоқчимиз. Гап шундаки, собиқ шўро тузумида сиёсий вазият нуқтаи назаридан ёндашган олимлар халқ оғзаки ижодининг асосий белгиси сифатида коллектив (жамоа) ликни илгари сурган эдилар. Бу фикр ўтган асрда эълон қилинган олий ўқув юртлари дастурлари ва дарсликларида муҳим ўрин тутган эди. Мазкур тамойил оғзаки асарларни яратишда якка шахс иштирокини шубҳага солган. Шунингдек,

миллатнинг бой ва камбағал синфларга ажратилиши бу ғоя билан далилланган. Гўё бир халқ ижод қилган асарлар икки қарама-қарши гуруҳга ажратилган. Ҳатто бир асарнинг ўзи ҳам таркибида баён этилган воқеалар заминидан икки хил баҳоланган. Бундай мезон билан бадиий асарни таҳлил қилиш ўта нотўғри хулосаларга олиб келиши мумкин эди. Ўз вақтида бундай хулосаларга келинди ҳам. Хусусан, “Алпомиш”, “Равшан” дostonлари айнан ана шу нуқтаи назардан таҳлил қилиниб, “халқчиллик байроғи остида” яратилган ва халққа қарши ғоя илгари сурилган асар сифатида тақиқланди. Аммо халқимиз оғзаки ижодига бўлган муносабат кескин ижобий томонга ўзгарган бугунги кунда оғзаки ижоднинг хос хусусиятларини атрофлича, чуқур илмий асосда қайтадан кўриб чиқиш имконига эгамиз. Анъанавийлик халқ оғзаки ижодининг хос хусусиятлари қаторида асосий белги сифатида уларнинг ҳар бирига билдирилиши мумкин бўлган муносиб баҳони инкор этмаган ҳолда, аввалгидек жамоаликни эмас, анъанавийликни кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Чунки бутун дунё халқлари ижодида бўлганидек, ўзбекларда ҳам оғзаки ижод асарларининг яратилиши ва ижроси асрлар давомида шаклланган ва бугунги кунгача давом этиб келаётган анъаналарга суянади.

Халқ оғзаки ижодидаги анъанавийликни уч йўналишда таҳлил қилиш лозим. Биринчидан, минг йиллардан буён мақолдан топишмоқча, кўшиқдан дostonларгача бўлган асарлар оғзаки анъанада яратилмоқда, оғзаки тарзда яшаб келмоқда. Иккинчидан, фольклор асарларининг ижроси ижро қилиниш вазияти (тўй ва бошқа вазиятлар) ва ижро усули жиҳатидан анъанага эга. Учинчидан, анъанавийлик оғзаки асарларнинг матнида намоён бўлади.

Аввало, анъана сўзининг маъноси билан танишайлик. Бу сўзга ўзбек тилининг изоҳли луғатида: “Ҳаётда қарор топган (топаётган) удум, урф-одат ва бошқа амаллар” деб таъриф берилган. Агар таърифни тўй ёки бошқа йиғинларни ўтказиш тартибига татбиқ қилсак, мазкур тадбирни уюштириш қоидалари тушунилади. Бирор оғзаки ижод намунасининг ижро қилинишини назарда тутсак, уни амалга оширишдаги муҳит, вазият, ижро усулини тасаввур қиламиз. Ижро анъанаси деганда, дастлаб, унинг маросимларга алоқаси бор ёки йўқлиги ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Хусусан, “Ёр-ёр”, “Келин салом”лар тўйда, марсиялар азада айтилса, лирик кўшиқлар, лофлар, латифалар ҳаётда вужудга келган оддий вазиятда айтилиши мумкин. Топишмоқларни, филология фанлари номзоди З.Хусаинова хабар беришига кўра, қадимги замонларда, асосан, тўйларда айтиш одати сақланган бўлса, ҳозирги кунда топишмоқ айтиш мусобақасини синфда, дам олиш пайтларида, баъзан йўл-йўлакай ўтказиш мумкин бўлмоқда. Шунингдек, ўтган асрнинг ўрталаригача махсус эртақчилар эртақ айтиш учун тингловчиларни тайёрлаб олганлар, ижронинг кўнгилли чиқиши учун алоҳида жой, турли нарсалар (исирик, туз, кул, сочиқ, сув, нон ва ҳоказолар)ни шайлаб кўяр эдилар. Бугун эса бобо боласини овутиш учун истаган пайтда эртақ айтиб бераверади. Машҳур профессионал эртақчилар эса йўқ ҳисобида. Ижро анъанаси деганда, дoston айтиш ҳақида алоҳида тўхташ зарур бўлади. Фозил Йўлдош ўғли,

Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан, Ислон шоирлар анъанаси бугунги кунда ҳам Шоберди бахши, Шомурод бахши, Қаҳҳор бахши ижросида тўлиқ сақланган. Достон ижросидаги дўмбирада куй чалиш, терма айтиш, шеърий парчаларнинг мазмуни, бўғин сонига қараб куй танлаш ҳозир ҳам бор. Масалан, Чори бахши ҳаётлигида ҳузурига тез-тез борар эдик. Аммо бирон марта терма айтмай достон бошлаганини кўрмаганмиз. Хоразм достончилигидаги анъана ҳам деярли тўлиқ сақланган. Хоразм бахшилари достонни ижро этишдан аввал, албатта, “Алиқамбар” куйини тингловчиларга чалиб берадилар. Шундан сўнг достон айтиш бошланади. Агар Қашқадарё, Сурхондарё ва шу ҳудудлар атрофидаги бахшилар дўмбира жўрлигида бўғизда достон айтсалар, Гурлан, Хива, Урганч атрофидаги бахшилар жўровозликда очиқ овоз билан достон ижро этадилар. Айтмоқчимизки, халқ оғзаки ижоди асарларини ижро этиш анъанаси, умуман олганда, юртимиз вилоятларида, асосан, аввалги кўринишда яшаб келмоқда. Фольклор экспедицияси пайтида кўшиқ айтадиган момолардан марсия матнини ёзиб ололмаганмиз. Улар ирим қилиб, бевақт қўни-қўшниларнинг кўшиқ айтилаётган жойга саросимада йиғилишларини истамаганлар ва марсия айтишдан воз кечганлар. Бу ҳолат бугун ҳам сақланиб қолганига бир неча марта гувоҳ бўлдик. Шундай қилиб, оғзаки ижод асарларининг ижро анъанаси ҳали қайта-қайта ўрганишни талаб қиладиган соҳа ҳисобланади. Анъанавийликдаги матн анъанаси ижродан анча мураккаб. Чунки халқ оғзаки ижодида асарнинг тўлиқ моҳияти унинг матнида намоён бўлади. Асардан назарда тутилган ғоя, мазмун, образ хусусиятлари, композиция унсурлари: баён, портрет, диалог, монолог; бадий тасвир воситалари – буларнинг ҳаммаси халқ ижоди қоидаларига суянган ҳолда, анъанавийлик тамойилига асосланган тарзда сўз воситасида намоён бўлади. Эҳтимол, шунинг учун ҳам матн анъанаси ижроникидан кўра мураккаб тизимга эга. Халқ оғзаки ижодидаги матн анъанасининг ўзини ҳам икки кўринишга ажратиш мумкин. Биринчидан, ҳар бир асарнинг жанр хусусиятларини белгиловчи анъанавийлик (ҳажм, шакл, мазмун) бўлса, иккинчидан, бадий тасвир воситалари – бадий санъатларда намоён бўладиган анъанавийлик. Халқ оғзаки ижодидаги матн анъанаси ҳар бир жанрга мансуб асарларда намоён бўлади. Хусусан, мақоллардаги ҳажм чекланганлиги, мазмун кўламининг кенглиги, кўшиқларнинг лирик моҳияти, эртақлар ҳажмининг муайян ўлчов билан белгиланмагани (уларнинг мазмун ва тасниф турига кўра бир-икки саҳифадан, эллик-олтмиш саҳифагача бориши), достон ҳажмининг чекланмагани, латифалардаги воқеани қисқа муддатда айтиб улгуриш қоидаси ва ҳоказоларнинг ҳаммаси матн анъанаси билан боғлиқдир. Шунингдек, эртақларнинг “Бир бор экан, бир йўқ экан...”дан бошланиб, “...муроду мақсадига етибди” билан тугалланиши, тез айтишда маълум товушлар талаффузига эътибор берилиши, термаларнинг кўпроқ “Нима айтай?”, “Кунларим” мавзуларига бағишланиши ҳам матн анъанасига алоқадор. Булардан ташқари эртақлардаги “Тўнғич ботир йўлида кетаверсин, гапни кенжасидан эшитинг”, “Йўл юрибди, йўл юрибди, йўл юрса ҳам мўл юрибди”; достонлардаги:

“Худо қилган ишга банда кўнади,
Бедов миниб, энди, беклар жўнади”.

“Давлат кўнса гар чибиннинг бошига,
Семурғ кушлар салом берар қошига”

каби қолип гап ва мисраларнинг эртақдан эртақка, дostonдан дostonга кўчиб ўтиши ҳам бевосита матн анъанаси билан боғланади. Айниқса, дostonлардаги “Қайга борасан?”, “Қайдан бўласан?” мазмунидаги эпик клише – қолиплар, от эгарлаш, от югуриши, жанг лавҳаларидаги мисраларнинг айнан, деярли ўзгаришсиз такрорланишини матн анъанасининг таъсири сифатида баҳолаш мумкин. Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, тингловчилар талаби билан эртақчи ёки бахши бирор янги асарни ўзича ижод қилиб яратганда ҳам матн анъанасидаги юқорида қайд этилган қолиплардан ўрни билан фойдаланишга мажбур бўлади. Оқибатда, халқ оғзаки ижодида вужудга келган ҳар қандай янги намуна ҳам матн анъанасидан четда яратилмайди. Бу эса янги асарга яратувчи ва ижрочининг мутлақ муаллифлик қилиш имконини чеклайди.

Матн анъанасидаги иккинчи йўналиш халқ оғзаки ижодидаги ўзига хос бадий санъатлар мажмуаси билан боғлиқдир. Маълумки, бадий адабиётда бадий воситаларнинг такрорланмас ўрни бор. Бу воситалар маънавий ва лафзий санъатлардан ташкил топади ва сўз санъати намунасига жозиба бағишлайди. Ёзма адабиёт вакиллари лирик ва эпик асарларда ўзларининг маҳоратларини бадий санъатларни кашф қилишда ҳам намойиш этадилар. Халқ оғзаки ижодида ҳам алоҳида иқтидорга эга ижрочи ўрни келганда бу соҳада ижод қилиш имконидан фойдаланади. Аммо аксари ҳолларда ижрочининг кашфиёт излаб ўзини қийнашига ҳожат йўқ. Чунки оғзаки ижодимизда аждодларимиз бу санъатларнинг гўзал намуналарини яратиб бўлганлар. Сифатлаш, ўхшатиш, истиора, муболаға, ифрот, интоқ, ийҳом, аллитерация каби бадий тасвир воситаларининг битмас-туганмас бойлиги оғзаки ижодимиз намуналарига асрлар давомида файз бағишлаб турибди. Қаҳрамоннинг йиллаб, ойлаб эмас, соатлаб катта бўлиши, гўзал қизнинг ўн тўрт кунлик ойга ўхшатилиши, малика кулганида атрофга гул сочилиши, йиғлаганида дур сочилиши, эпик қаҳрамоннинг тикилишидан тоғларнинг кумга айланиши, жаҳли чиққанида мўйлабини қиров босиши каби ўнлаб санъатлар ўз вақтида ижодий кашфиётлар даражасида қабул қилинган бўлса-да, эндиликда улар анъанавий воситалар ҳисобланади. Халқ яратган асарлардаги одамнинг кушга айланиши (трансфигурация)ни, мўъжизавий нарсаларни, ҳайвонларнинг инсон тилида гапиришини, илон, бўри, айиқларнинг асар қаҳрамонига ҳомийлик қилишини ҳам матн анъанаси сифатида баҳолаш мумкин. Маълум бўладикки, халқ оғзаки ижодидаги матн анъанаси ҳар бир асарнинг яратилишида бош мезонга айланади ва ёзма

адабиётдан тубдан фарқ қилади. Оғзаки ижод асарларини тадқиқ этишда фольклоршунос олим фольклор намунасида ўз ифодасини топган бу фазилятларнинг моҳиятини ҳис қилиши, типологик аҳамиятини аниқлаши, киёсий таҳлил усули билан ўзи ўрганаётган асарга ёндашиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Оғзакилик. Халқ оғзаки ижодининг иккинчи муҳим жиҳати унинг оғзаки яратилишидадир. Жаҳон фольклоршунослик илмида оддий ҳақиқат сифатида такрорланадиган энг муҳим фикрлардан бири фольклорнинг оғзаки яратилиши ва оғзаки яшаши ҳисобланади. Чунки бутун дунёдаги халқларнинг оғзаки ижоди шу йўсинга бўйсунди ва шу қонуният асосида яратилади, яшайди. Ҳақиқатан ҳам, ўзбек халқ оғзаки ижодидаги ҳамма жанрларнинг инсон руҳига, онгига, табиатига таъсири, кўпинча, унинг оғзаки ижроси билан белгиланади. Ҳатто шундай жанрлар ҳам борки, уларнинг ёзма, қолаверса, нашр қилинган матнини ўқиш мазкур асар ҳақида ҳақиқий тасаввур ҳосил қилмайди. Хусусан, аския, латифа, тез айтиш, топишмоқ каби жанрларни маълум бир муҳитдаги асар ижроси таъсири, уларни жонли вазиятда эшитиш, шу ҳолат иштирокчиси сифатида ҳис этиш билан унинг матнини якка ҳолда ўқиш ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Бир қарашда матн жиҳатдан фарқсиз бўлиб кўринган дostonлар ижросида ҳам табиий ижро вазияти билан ёзма матнни ўқиш ўртасида катта фарқ сезилади. Бу фарқ бахшиларнинг дostonни айтаётганларида аниқ кўринади. Ўзбекистон телевидениеси ва радиоси орқали бир неча марта халқ бахшилари иштирокида суҳбат ва кўрсатув уюштирилган бўлса, уларнинг биронтаси трактсиз, репетициясиз амалга ошмаган. Маълум бўлишича, бахши оддий тингловчилар ўртасида ўзини эркин ҳис қилар экан. Микрофон тақдим этилиши заҳоти, телекамеранинг фокуси бахшига қаратилгани замон ижрочи руҳий ҳолатида ўзгариш рўй берар экан. Бу ҳолат ҳатто машҳур Бола бахши, Қодир бахши, Болтабой бахши, Чори бахши ижросида ҳам кўзга аниқ ташланган. Демак, оғзаки ижро, ижро бўлганда ҳам табиий ҳолатдаги ижро асар файзида алоҳида ўринга эга.

Кейинги йилларда мутахассис эртақчилар билан муомала қилиш имкони бўлмагани сабабли бу жанрнинг оғзаки ижроси ва матнни ўқиш ўртасидаги кескин фарқ ҳақида бирор асосли фикр билдиришга ожизмиз. Аммо оғзаки ижродаги товуш товланиши, айрим сўзларга бериладиган мантикий урғу, ижрочининг хатти-ҳаракатлари назарда тутилса, оғзаки ижоднинг оғзаки ижродаги афзаллиги бари-бир аниқ намоён бўлаверади. Хуллас, тўлиқ ишонч билан айтиш мумкинки, халқ оғзаки ижоди асарларини оғзаки ижрода эшитиш мазкур асарнинг матнини ўқишдан афзал ҳисобланади. Оғзаки ижро фольклор асарининг яратилиши, яшашида икки оқибатни тақозо этади. Биринчидан, оғзаки ижро ёзма адабиётда кузатилганидек, жиддий масъулиятдан холи бўлади: ёзма адабиёт вакили ижод қилаётган асарига тўлиқ масъул ҳисобланади. Оғзаки ижрода эса бундай муносабат айнан оғзаки асар оғзаки ижро этилаётгани учун нисбатан заифлашади. Халқ латифаларида муайян ижтимоий ҳаётда рўй берган ва бераётган ҳодисалар кескин сатирик тарзда танқид қилиниши мумкин. Аммо

яратувчи шахсининг мавҳумлиги – анонимлиги энг ашаддий танқидий латифаларда ҳам “эмиш” шиори остида асарнинг яшашини таъминлайверади. Оғзаки ижро айна пайтда асарнинг оммалашувида ҳам ижобий аҳамият касб этади. Чунки ҳар бир эртақ, дoston, мақол, топишмоқ, латифа ижро этилгани заҳоти тингловчилар орасидаги маълум иқтидорга эга шахс томонидан қайта ҳикоя қилиниши мумкин. Қайта ҳикоя қилаётган ижрочи эса асарни оғзаки эшитгани ва оғзаки ижро этаётгани учун ҳар бир сўз, жумлани ўзгаришсиз такрорлаш лозимлигидан ўзини холи ҳисоблайди. Натижада, асарнинг мазмуни, ғояси, қаҳрамонлари тавсифи асосан сақлангани билан янги ижрочи ўз асарида шахсий ҳаётини кузатишларини, тажрибалар ҳулосасини ифодалаш имконига эга бўлади. “Алпомиш” достонини Фозил Йўлдош қаҳрамонли айтган, Эргаш шоир муҳаббатли айтган каби машҳур мулоҳазалар бевосита оғзакилик фазилатларидан ҳисобланиши мумкин.

Аммо, иккинчидан, оғзаки ижро асари ёзиб олинмагани тақдирда охир пировард ўлимга маҳкум этилиш эҳтимоли бор. Узoқ ўтмишда миллатимиз бахтига ёзиб кўйилган ўнлаб асарлар тақдири фикримизни тасдиқлайди. Оқилона фикр юритиб фараз қилайлик. Геродот, Полиэн каби машҳур тарихчилар Тўмарис, Широқ ҳақида маълумот бермаганларида, бу ривоят бизгача етиб келармиди?! Маҳмуд Кошғарий ҳазратлари томонидан мерос қилиб қолдирилган “Девону луғоти-т-турк” асарида 300 га яқин гўзал мақоллар ёзиб қолдирилган. Улар орасида “Ош тотуғи туз”, “Киши аласи ичтин, йилқи аласи таштин” каби бугунги кунда ҳали фойдаланилаётган ва “Тулқи ўз уясига қараб ҳурса, кўтир бўлади”, “Яёв оти – чорик, кучи - озик” каби унутилган мақоллар ҳам бор. Девондаги кўпгина мақолларнинг маъноси сақланган, аммо улар таркибидаги сўзлар ўзгарган. Хуллас, замонлар ўтиши билан миллат тилида рўй берган ўзгаришлар, ижтимоий, маиший ҳаётдаги янгиликлар, айниқса, оғзаки ижод намуналарини ёддан биладиган инсонларнинг вафот этишлари оқибатида кўп ажойиб асарлар яшашдан тўхташи табиий бир ҳолдир. Айниқса, XX асримизнинг ўрталарида халқ оғзаки ижодига бўлган муносабат совугани оқибатида бир қатор ажойиб асарлар йўқолиб кетди ва уларни қайта тиклаш мумкин бўлмай қолди. Ўнлаб асарларнинг юзлаб вариантлари ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Айниқса, эртақ ва дostonларда оғзакиликнинг салбий томони алоҳида кўзга ташланади. Тўғри, бу жанрлардаги ижрочи томонидан йўл-йўлакай киритилган аҳамиятсиз, яъни асар сюжетига таъсир этмайдиган янгиликлар вариант нусхасини бермайди. Аммо иқтидорли эртақчи ёки бахши тингловчиларнинг қизғин эътиборидан илҳомланиб баъзан қолипга тушган асар матнига аҳамиятли ўзгаришлар киритиши мумкинлигини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Чори бахши, Қаҳҳор бахши Қодир ўғли ижросида бу ҳолат кўп рўй берган. Муайян вазият фойзидан илҳомланган бахшилар янгидан-янги эпизодларни, воқеа баёнларини ижро этилаётган дostonга сингдириб кетишган. Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислom шоир, Пўлкан шоирларда бундай вазиятлар ҳамиша такрорлангани учун ҳoҳ ижобий, ҳoҳ салбий маънода пайдо бўлган вариант ижро тугагани заҳоти йўқ бўлиши ҳам табиий бир ҳол ҳисобланиши ажаб эмас.

Албатта, оғзакилик ҳақида фикр юритганда, халқ асарларига жон ато этиб турувчи импровизация – бадиҳагўйликни унутиш мумкин эмас. Импровизация ҳамиша ижрога шукуҳ, файз бағишлаган. Қирқ йилдан ортиқ вақт мобайнида халқ оғзаки ижоди фанидан маъруза қилиш давомидаги тажриба шуни кўрсатадики, олий ўқув юртида дарс берувчи устоз, ўрта таълимда машғулоти ўтказувчи ўқитувчи нутқига тингловчилар кайфияти доимий таъсирини ўтказар экан. Илҳом келган пайтда оддий мавзунини ўқувчиларга тушунтириш жараёнида қизиқ-қизиқ фикрлар бостириб келади, кейинчалик эса бу фикрлар мақолаларга айланади. Ғулом Каримов, Субутоӣ Долимов, Муҳаммаднодир Саидов, Озод Шарафиддинов тажрибасида бу ҳолатнинг муттасил давом этганига саноксиз равишда гувоҳ бўлганмиз. Айнан шундай вазият истеъдодли қўшиқчилар, лапарчилар, аскиябозлар, лофчилар, топишмоқ айтувчилар, эртақчилар ва бахшилар ҳаётида ҳам рўй беради. Импровизация ижрочининг илҳомига боғлиқ. Машҳур Султон кампирнинг қозоқ оқинига тоғнинг ёшини билмоқчи бўлсанг, оғзини очиб, тишини кўр қабилидаги жавоблари, бахшиларнинг таниш тингловчилар фазилатлари, ёки камчиликлари ҳақида дoston ижроси давомида ҳикоя қилиб кетишлари ижро файзига файз қўшган. Тингловчиларнинг ҳайкириқлари остида ижро этилаётган дoston ўчмас таассуротлар қолдирган. Устоз Ҳоди Зариф бўлажак Чори бахши билан тасодифан биринчи учрашган пайтларида ундан машина тўхтаган жойнинг номини сўраганлар. Бахши “Қора булоқ” қишлоғининг таърифини қиёмага етказиб айтиб берган экан. Ҳоди оға шу заҳоти нотаниш Чорига: “Сен бахшимисан?” – деб савол берган эканлар. Бу танишув кейинчалик бир неча йиллик ижодий ҳамкорликка айлангани сир эмас. Фольклор экспедициялари пайтларида талабаларимиз қўшиқчиларнинг ўйламаган тарзда қўшиқ тўқиб юборганликларини ҳавас билан эслашади. Халқимиз оғзаки ижодининг бебаҳо гўзал жанри аскияни-ку импровизациясиз тасаввур қилиб бўлмайди. Машҳур аскиябозлар Юсуф қизиқ, Эрка қори, Ғанижон Тошматов, Қайом аскиябоз, Убайдулла Абдуллаев, Маъруф Раҳимов кабиларнинг ижоди тўлиқ импровизация ҳисобига гуллаган.

Хуллас, халқ оғзаки ижодидаги оғзакилик хусусияти асрлар давомида миллатимиз тажрибасидан ўтган ва муҳим аҳамиятга эга белги сифатида баҳоланиши мумкин.

Жамоалик. Жамоалик деганда, муайян иш жараёнининг бир гуруҳ одамлар иштирокида биргаликда бажарилиши назарда тутилади. Халқимизда ҳашар уюштириш анъанаси бор. Бу анъанага биноан бир-икки кунда хўжалик иморатларининг асоси жамоа бўлиб қуриб битказилган. Бугунги кунда юртимиз аҳолиси турли байрамлар муносабати билан ҳашарга чиқади ва маҳалла жамғармаларига қилинган иш ҳисобидан маблағ ўтказадилар. Хуллас, жамоа бўлиб иморат қуриш, ҳашар ўтказиб жойларни тартибга солиш, экин экиш, ҳосил йиғиш мумкин. Аммо санъат асарини ҳашар йўли билан яратиб бўлмайди. Тўғри, тарихда икки, баъзан уч киши уюшиб санъат асари яратилган ҳолатлар кузатилган. Лекин бунинг учун ҳаммуаллиф шахслар бир-бирларига руҳан, маънан, дунёқараш жиҳатдан ўта яқин

бўлишлари шарт эди.. Хўш, у ҳолда халқ достонлари, эртаклари, қўшиқ ва бошқа жанр асарларини қандай қилиб жамоа ижоди маҳсули дейишимиз мумкин. Гап шундаки, халқ оғзаки ижоди асарлари, у асар қайси жанрда эканидан қатъи назар, битта шахс томонидан яратилади. У шахс, шубҳасиз, бадий ижод қилиш, сўз санъатига оид асар яратиш иқтидорига эга бўлган. Аммо вазият тақозоси билан бу одамнинг асар яратгани ҳужжатлаштирилмаган. Яна ҳам аниқроқ айтсак, ҳужжатлаштиришнинг ҳожати ҳам бўлмаган. Асар муаллифининг ўзи буни хоҳламаган. Қолаверса, оғзаки асарни қандай қилиб расмийлаштириш масаласи ўйлаб ҳам кўрилмаган. Натижада, достон, эртақ, қўшиқлар яратилаверган, биронта одам бу асарни мен яратдим, деб даъво қилмаган. Устига устак асар оғзаки бўлгани учун тингловчилар орасидаги иқтидорли юртдошлар уни зудлик билан қайта ижро этганлар. Бу ижро иккинчи, учинчи шахслар иқтидорига кўра қатор ўзгаришларга дуч келган ва бадий жиҳатдан ё мукаммаллашган, ё заифлашган. Айни пайтда, мазкур намунанинг халқ ижоди қаторидан ўрин олиши учун хизмат қилган. Биринчи муаллиф эса ўзи яратган намунани юртдошлари томонидан ижро этилганини билиб фахрланган. Биз, ўзбеклар, аждодларимиз орасида шундай олийҳиммат инсонлар борлигидан ғурурланишимиз ва улардан ўрнак олишимиз керак. Шундай қилиб, бугунги кунда миллий қадриятларимизнинг муносиб таркибий қисми ҳисобланган халқ оғзаки ижоди хазинаси вужудга келган.

Оғзаки ижод асарининг бадий жиҳатдан мукаммаллашиб боришида, ҳатто янги-янги асарларнинг пайдо бўлишида оддий тингловчи оммасининг бавосита иштирок этишини ҳам назарда тутиш керак. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида 2009 йилда Ўзбекистон халқ бахшиси Қаҳҳор бахши билан Журналистика ва Ўзбек филологияси факультетлари талабаларининг учрашуви ўтди. Достондан парча айтаётган бахши тўсатдан воқеа тизимига тингловчиларни қўшиб юборди. Муҳими, бу янгиликни ҳамма табиий ҳол деб қабул қилди. Аслида тингловчи бахшига ҳурматини изҳор этиши оқибатида янги-янги мисраларнинг туғилишига сабаб бўлган эди.

Кўп йиллик тажрибамиз натижаси ўлароқ яна бир масалага диққатингизни қаратмоқчимиз. Аввалги саҳифаларда қайд этганимиздек, матн анъанасида доимий равишда қолип шаклида қўлланадиган парчалар, тасвир воситалари бор. Эртақчи, достончи, қўшиқчи ижро давомида улардан фойдаланади. Яратилган асар янги бўлса-да, унда ана шу анъанавий ўринлар сақланиб қолади. Натижада, ўз-ўзидан янги достон тўқиган бахши биринчи марта айтган достонини тўлиқ равишда ўзиники деб айта олмайди. Чунки у яратган асар анъанавийлик белгиси билан аввалги намуналардан жиддий озукланган бўлади. Демак, жамоалик халқ оғзаки ижодининг яратилиши нуқтаи назаридан қадимийлиги асосида вужудга келган хусусият экан. Энг муҳими, жамоалик деганда, ўтмишда ижод қилиш иқтидорига эга якка шахс – аждодларимиз хизматини унутмаслигимиз лозим.

Вариантlilik ва версияlilik. Бир асарнинг сюжет ва композициясида муҳим ўзгаришлар билан бир неча нусхаларга эга бўлиши варинатlilik

хусусиятини ҳосил қилади. Оғзаки ижодда эса вариантлилик асарни оғзаки ижро этиш усулидан вужудга келади.

Достон ва эртакни айтаётган ижрочи зийраклик билан тингловчиларни кузатиб боради. Юқорида ҳам қайд этганимиздек, тингловчи аудиториясининг асарни эшитишга бўлган муносабатига қараб йўл-йўлакай кўшимчалар билан бойитиш ёки қисқартириб юбориш мумкин. Бу ўринда ижрочининг кайфияти, соғлиғи ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ҳаётий муаммоси ечилган бахши ўз эҳтиросини дўмбирани чертиш, достонни қайта айтиш орқали ифодалайди. Натижада, тингловчи алоҳида меҳр қўшиб ижро этилган достон билан танишади. Қолаверса, одатда, ҳар бир бахши ўзини эл орасидаги ҳурматини билади. Ижро этаётган достонини бошқа бахшилардан фарқли қилиб айтишга ҳаракат қилади. Иқтидори, ҳаёт тажрибаси, бахшилиқ маҳоратини уйғун қилиб, имконияти даражасида асарни бошқача лавҳалар билан бойитиш йўллари излайди. Масалан, Фозил Йўлдош ўғли айтган “Алпомиш” достонида закот муаммоси Ҳакимбекнинг таклифидан келиб чиқади. Профессор Муҳаммаднодир Саидов бу вазиятни достондаги оталар ва болалар тамойили билан боғлаган. Бойсарининг закот тўлашдан бош тортиб, қалмоқ юртига кўчишига Барчин қарши чиқади. Муҳаммаднодир Саидов Барчиннинг ҳаракатини достондаги ёшлар вакили сифатида Ҳакимбекни қўллаш билан боғлайди. “Алпомиш”нинг Хушбоқ Мардонакул ўғли вариантида Бойбўрининг хотини Кунтуғмишни чўрилар хизматини кўриш учун Бойсариникига жўнатади. Бойсарининг хотини чўриларга овсинини уришни буюради. Ака-ука ўртасидаги бош келишмовчилик шу лавҳадан бошланади. Саидмурод Паноҳ ўғли вариантида эса закотни тўғридан-тўғри Бойбўрининг ўзи ўйлаб топади. Бир қарашда бу фарқларнинг алоҳида муҳим аҳамияти йўқдек туйилади. Аслини олганда, Фозил Йўлдош ўғли ижросидаги “Алпомиш” достонида акс этган давлатчилик жараёни асосли равишда ўз ифодасини топган. Ҳакимбек бўлғуси давлатнинг пайдо бўлишида етакчи вазифани бажарди, Бойсун-Кўнғиротда закотни жорий қилди, бу қарорга қарши чиққан Бойсарини кейинчалик қалмоқдан қайтариб келди ва юртини бирлаштиришга эришди. Охир оқибатда ўзининг давлат бошлиғи сифатидаги ҳурматига сазовор бўлди. Фозил шоир “Алпомиш”ни қаҳрамонли, Эргаш шоир муҳаббатли айтган, дейишда ҳам вариант тушунчасини қайд этиш мумкин.

Вариантлилик мақолларда ҳам учраб туради. “Яқиндаги кўшнидан узоқдаги қариндош яхши” ёки “Узоқдаги қариндошдан яқиндаги кўшни яхши” мақоли вазиятга кўра айтилаверади.

Айни чоқда, Хоразм достончилигида вариантлилик тушунчасининг мавжуд эмаслигини ҳам қайд этиш зарур. Хоразм бахшилари халқ китоблари “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Сайёд ва Ҳамро” кабиларни ёд олиб достон куйлайдилар. Бахши якка ўзи достон айтиши ҳам кўп учрамайди. Асосан, жўровоз билан бирга ижро этилади. Икки кишининг биргаликда куйлаши эса достон сўзларини бир хил айтишни тақозо этади. Қашқадарё ва Сурхондарёдаги бахшилар ўз ижроларига йўл-йўлакай ўзгариш киритиб бадиҳагўйлик – импровизациядан фойдаланишлари мумкин бўлган бир

пайтда Хоразм дostonлари ижрочиларида бундай имконият йўқ. У ҳолда Хоразм бахшиларининг маҳорат даражаси қандай баҳоланади, деган савол туғилади. Бу дostonчиликда маҳорат, аввало, асар матнига тўла амал қилиш, соз чалиш, овоз, актёрлик санъатидан фойдаланишга боғлиқ ҳисобланади. Ёзма адабиётда ҳам вариант тушунчаси бор. Лекин бу тушунча жуда тор маънода қўлланади. Чунки бирор романнинг варианты ҳақида гап айтиш учун бир ёзувчининг ўзи асарни бошқа-бошқа нусхаларда ёзиб чиқиши керак. Хусусан, бадий адабиётда Саид Аҳмаднинг “Уфқ” романи “Шарқ юлдузи” журнали вариантида ва алоҳида китоб кўринишида нашр этирилгани маълум. Шунингдек, Ёқуб Яқвалхўжаевнинг “Қайтар дунё” романининг “Ёшлик” журнали ва китоб варианты борлиги маълум.

Версия ҳам вариантлиликнинг бир кўринишидир. Фақат вариантлилик тор маънода, версиялилик кенг маънода тушунилади. Асар номи бир хил бўлса, ундаги воқеалар тизими бир-бирига яқин бўлса, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатида муайян ўхшашлик сақланса, вариантлилик; асарнинг умумий мазмунида қандайдир умумийликка ишора сезилса, версия вужудга келади. Масалан, “Алпомиш” дostonининг ўзбек халқи доирасида 30 га яқин варианты бор. Аммо бу дostonнинг Қўнғирот, Олтой, Қипчоқ, Ўғуз версиялари мавжудки, у версиялар билан танишганимизда айрим лавҳа ва воқеаларда умумийликдан бошқа ўхшашликка дуч келмаймиз. “Тоҳир ва Зухра” дostonининг қозоқларда “Қўзи Кўрпеш ва Баян Сулув” версияси бор. Хуллас, вариант деганда, асар сюжети ва композициясидаги қисман фарқлар борлиги, версия деганда, бир асарнинг катта ўзгаришлар билан бир неча халқлар оғзаки ижодидаги алоҳида-алоҳида нусхалари тушунилади.

Анонимлик. Анонимлик асар муаллифи номининг маълум эмаслиги демакдир. Халқимиз оғзаки ижодидаги юзлаб эртақ ва дostonларни биринчи бўлиб айтган ижодкор номи анонимдир. Халқ қўшиқлари, мақоллари, топишмоқлари ҳам бизга маълум бўлмаган бобо-момоларимиз томонидан яратилган. Аммо улар, биз аввал айтганимиздек, ўз исмларининг сақланиб қолишини хоҳламаганлар. Кейинчалик эса асарни биринчи яратган ва айтган шахс номининг ёддан кўтарилиши ҳам анъанага айланган. Аммо халқ оғзаки ижодидаги анонимлик билан ёзма адабиётдаги асар муаллифи номининг маълум эмаслиги мутлақо бошқа-бошқа тушунчалардир. Оғзаки ижодда анонимлик оддий ҳолат бўлса, ёзма адабиётда адиб номининг йўқлиги тасодиф ҳисобланади. Масалан, “Юсуф ва Зулайхо”, “Гул ва Наврўз” дostonларини ёзган шоирлар номи маълум бўлмаган тақдирда ҳам, бу асарлар оғзаки ижод намунаси ҳисобланмайди. Чунки уларнинг матни оғзаки адабиёт анъанасига мос келмайди.

Шундай қилиб, оғзаки ижоддаги анонимликни халқ фарзандларининг ўз миллатига холис ва беминнат хизмат қилиши намунаси сифатида қадрлаш мақсадга мувофиқдир.

Халқ оғзаки ижодининг яна бир хусусиятини шартлилик деб белгилаш мумкин. Бу хусусият фольклоршунослар томонидан етарли тадқиқ этилмаганлигини мавзу бошида айтиб ўтганмиз. Шартлилик халқ оғзаки ижоди асарларида ижрочилар томонидан айтилган фикрни муҳокамасиз

қабул қилиш билан боғланади. Бундай тасвирларда тингловчи “Нега?” деган саволни бермаган, ёки хаёлига ҳам келтирмаган. Тингловчи бахшидан дostonни маҳорат билан ижро этишни кутган, талаб қилган, аммо шу билан бирга бахшининг ҳам инсон эканлигини, уни баъзан кечириш лозимлигини ҳам унутмаган. Бундай пайтларда тингловчи бахшини ортиқча саволлар билан қийнамаган. Масалан, Муҳаммадкул Жонмурод ўғли Пўлкан айтган дostonнинг номи “Темирхон Пошшо” деб аталади. Дostonдаги воқеалар давомида эса Темирхон пошшо деярли иштирок этмайди. Ёки Жўра Эшмирза ўғли ижро этган “Малла савдогар” дostonида ҳам Малла савдогар воқеалар тизимида етакчи қаҳрамон сифатида намоён бўлмайди. Аммо бахшига “Нега дostonнинг номини шундай атадингиз?” – деб савол бериш одобдан ҳисобланмаган ва дoston шартли равишда шундай аталаверган. Гўрўғли туркуми дostonларида, кўпинча, Гирот, Гиркўк номлари чалкаш келади. Лекин бунинг сабаби ҳам аниқланмайди. “Алпомиш” дostonида Ҳакимбек Қалмоқ юртида етти йил зиндонда ётади. Охириги муддатдагина Кайқубод унга қўй ташлаб туради. Аммо етти йил зиндонда инсон овқатсиз, сувсиз қандай яшаши мумкин деган саволни ҳеч ким бермайди. Бу ўринда ҳам воқеа бахши томонидан қандай баён этилса, шундайлигича қабул қилинаверади. Натижада, халқ оғзаки ижоди асарларининг ижросидан тингловчи маънавий лаззат олган, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини баҳолаган, муҳокама қилган, ўзига намуна деб билган, аммо айрим масалаларга ортиқча синчковлик билан аҳамият бермаган. Эҳтимол, шартлилик белгиси халқ оғзаки ижоди асарларини эъзозлашда ўзига хос ўлчов бўлиб хизмат қилган бўлиши ҳам мумкин.